

7. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Томъ X. Народное образование въ Россіи. – М., 1910.
8. Мальный энциклопедический словарь. – Т. II. – Вып. III-й. Изд. II-е, перераб. и доп. – СПб., 1907.
9. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – изд. 7-е. – Т. 49. – М., 1907.
10. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. – М., 1988.
11. Лайтер А.В. Правовой нигилизм как фактор деформации правовой культуры России // Вопросы культурологии. – 2009. – № 2. – С. 38-40.
12. Гуз А. Реалізація завдань держави у сфері шкільної правової освіти України в 1991-2007 роках // Університет. – 2009. – № 5. – С. 63-71.
13. Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3-18.
14. Гуз А. Шкільна правова освіта в Україні у 90-х роках ХХ ст. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4 – С. 42-45.
15. Гурбик А. Правова культура на українських землях у складі польської держави (XIV-XVIII) // Хроніка-2000. – 2009. – Вип. 80. – С. 57-67.
16. Андрусишин Б., Гуз А. Становлення та розвиток правової освіти в Україні // Аналітика. – 2007. – № 4. – С. 88-95.

Надійшла до редакції 29.11.2010

МАКАРЕНКО О.В., здобувач

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340.09 : 343. 477

ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД ЗЛОЧИНУ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ

Стаття присвячена дослідженню поняття злочину за джерелами права Гетьманщини. Автором встановлюються основні ознаки злочину та аналізуються склад злочину за Литовським Статутом 1588 р., універсалами та згідно зі звичаєвим правом.

Ключові слова: злочин, ознаки злочину, склад злочину.

Статья посвящена исследованию понятия преступления по источникам права Гетманщины. Автором установлены основные признаки преступления и проанализирован состав преступления согласно Литовскому Статуту 1588 г., универсалам и обычному праву.

Ключевые слова: преступление, признаки преступления, состав преступления.

Presented paper is devoted to investigation of crime on the sources of law Hetmanate. The author found the main elements of crime and crime analysis for the Lithuanian Statute of 1588, universals and common law.

Key words: crime, elements of crime.

Поняття злочину як прояву антисоціальної поведінки завжди було і залишається історично мінливим. Це поняття є провідним у кримінальному праві Гетьманщини. Ретроспективне його дослідження сприятиме не лише всебічному усвідомленню цього поняття, його правової природи, передумов виникнення, але й історично та територіально обумовлених його особливостей у контексті існування певного народу.

Зазначеній проблемі присвячено низку історико-правових розвідок вчених. Значний внесок у дослідження поняття злочину зробили Є. Шаломєєв, А. Козаченко, О. Маліновський, Г. Демченко, І. Грозовський тощо. Але деякі аспекти становлення та розвитку поняття злочину, на нашу думку, вивчені недостатньо.

Отже, метою статті є дослідження поняття злочину та проведення аналізу складу злочину за джерелами права Гетьманщини. Для досягнення поставленої мети необхідно дослідити поняття злочину та його ознаки, встановити об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону складу злочину за Литовським Статутом 1588 р., гетьманськими універсалами та відповідно до звичаєвого права.

На нашу думку, можна погодитися із твердженням Д.І. Любченка про те, що поняття злочину у кримінальному праві будь-якої держави того чи іншого історичного періоду визначається об'єктами злочинного посягання. Водночас об'єкти злочинного посягання визначаються соціальними, політичними, економічними, культурними чинниками розвитку конкретно взя-

тої держави. Встановлені норми поведінки закріплюються у свідомості населення й охороняються державою під страхом покарання за їх порушення [1, с. 228-229].

У Литовському Статуті 1588 р. злочином визнавалося суспільно небезпечне діяння. В понятті злочину на перший план виходить його протизаконність, гріховність, небезпечність і суспільна значущість.

У Литовському Статуті існувало два погляди на поняття злочину. Перший з них розглядав злочин із приватноправових позицій і визначав його зміст як шкоду, збиток, заподіяний приватній особі, як вторгнення у сферу її прав та інтересів. Другий визнавав під поняттям злочину суспільно небезпечні дії, що посягають на встановлений правопорядок домінування закону в суспільстві [2, с. 12].

Як відомо, склад злочину – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, що дозволяють кваліфікувати суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин. Він складається з 4 таких елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона.

Розглянемо об'єкт злочину за джерелами права Гетьманщини. Аналіз норм Литовського Статуту 1588 р. дає підстави стверджувати, що об'єктами злочинного посягання були державні інтереси, релігія, моральні традиції та звичаї, права та інтереси людини. Отже, злочин заподіював шкоду об'єктам захисту, а тому поняття злочину містило матеріальний підхід. У Литовському Статуті матеріальний елемент визначався поняттям "кривда". Вважаємо, що вірним є твердження С.В. Кудіна про те, що значущою причиною існування матеріального елемента є відсутність у суспільстві чіткого розмежування між злочином і цивільним правопорушенням [3, с. 134-135].

У звичаєвому праві Запорозької Січі об'єктом злочину визнавалася шкода, заподіяна життю, здоров'ю, майну, честі особи чи всьому запорізькому товариству. І.М. Грозовський стверджує, що у звичаєвому праві запорозьких козаків кримінальним злочином у матеріальному розумінні вважалася дія, що завдала шкоди та збитків життю, здоров'ю, майну, честі окремої особи або всього Війська Запорозького [4, с. 51].

У гетьманських універсалах другої половини XVII ст. об'єктами злочину були посягання на такі інтереси Гетьманщини, як держава, церква, особа або її майнові права. В універсалах зазначалися такі вислови, як "от вас ... великую шкоду ... мает", "... якая кривда деяла помепенному монастиреві ...", "кривду и шкоду або перешкоду чинит ..." [5, с. 5, 117, 119]. Отже, поняття "кривда", "шкода", "перешкода" передають матеріальний елемент у понятті злочину.

У понятті злочину Гетьманщини існував формальний елемент, а саме – порушення норми права, про що свідчать відповідні терміни. Зокрема, у Статуті 1588 р. формальний елемент передається такими словами, як "спротивенне праву посполитому", "выступь". Слід погодитися з думкою О.О. Маліновсько-го, що "выступь – общее название преступления, как нарушения нормы ..." [2, с. 4].

В універсалі Б. Хмельницького від 9 травня 1651 р. встановлено: "якая кривда деяла помепенному монастыреви Мгарскому, ... сам от нас за тее караный будет ...". Це означає, що будь-хто, порушивши приписи Гетьмана, вказані в універсалі, буде покараний [5, с. 117]. Отже, порушення норми права є формальним елементом складу злочину Гетьманщини 1654–1657 рр. На наш погляд, у праві Гетьманщини покарання призначалося не лише за заподіяння шкоди, а й за порушення владних приписів.

Злочин у Запорізькій Січі вважався гріхом. На підтвердження висловленої думки процитуємо слова Я. Падох: "Злочин, поза порушенням приватного добра і норм обов'язкового права, є ще гріхом, тобто порушенням Божої волі і аморальним вчинком" [6, с. 37].

Дослідимо об'єктивну сторону складу злочину за Литовським Статутом 1588 р. і універсалами Б. Хмельницького. Однією з ознак об'єктивної сторони складу злочину є суспільна небезпечність діяння, що виражається у формі дії або бездіяльності.

У Статуті 1588 р. норми передбачали злочини як у формі дії, так і бездіяльності. Наведемо приклади злочинів у формі дії: "кого умыслне з гніву ... ножомъ, пуйналомъ, кгинчалом забиль" (XI, 16), "потаемне в ночи або и в день забиль" (XI, 17) тощо. Згідно зі Статутом 1588 р. до злочинів у формі бездіяльності належать: неприбуття судді без поважних причин на судові засідання (IV, 38), відмова від виплати грошей ("п[е]н[е]зей присужоныхъ заплатяти не хотель") (IV, 93) тощо. Як правило, злочинна бездіяльність характеризується термінами "нестанеть", "нехотель", "неучиниль".

Статутне право розрізняло різні ступені злочинності протиправних дій: зовнішній прояв злочинного наміру, замах та вчинення злочину. Зовнішнім проявом злочинного наміру вважа-

лася погроза похвалка, "отповѣдъ" (той, хто погрожував, називався "отповѣдник" – (XI, 18)). Зовнішнім проявом могли бути деякі попередні дії: змова, бунт (I, 3, 4, 5).

Замах згадується у випадках замаху на життя та здоров'я. Під замахом розумівся початок здійснення злочинних намірів (оголення зброї), результати яких не були досягнуті: "если бы не забилъ, ани ранилъ, одно брони противъ пану своему добылъ" (XI, 10).

Злочин вважався вчиненим тоді, коли злочинний намір був повністю виконаний: "забилъ", "зранилъ", "украль". Вторгнення у приватні володіння з метою вбивства вважалося вчиненим злочином і тоді, коли дії призвели до поранення чи заподіяння майнових збитків (XI, 1, 2).

Ознаки об'єктивної сторони у формі дії та бездіяльності притаманні також гетьманському законодавству. В універсалах зазначені такі злочинні дії: втручання у церковні справи, зневага священника тощо. Разом з тим в універсалах містяться і злочини, вчинені у формі бездіяльності. Це переважно невиконання вимог гетьмана: неоприлюднення універсалів, невиконання судових функцій тощо.

Іншою ознакою об'єктивної сторони складу злочину є наявність суспільно небезпечного наслідку та причинного зв'язку між діянням та наслідком. Зазначена ознака прослідковується у злочинах Литовського Статуту, наслідком яких є вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень тощо.

Норми Статуту 1588 р. фіксують причинний зв'язок між діянням та наслідком. Так, зазначається: "... шабли або якее иное брони достал и ранилъ, тот ... от тое раны умер ..." (I, 9).

Злочинний наслідок і причинний зв'язок між діянням та наслідком спостерігається і у гетьманських універсалах. Злочинний наслідок передбачений у злочинах про розбій, грабїж, незаконне стягнення податків тощо. У той же час тут є згадка і про діяння, що становлять злочини без урахування настання наслідків (про заборону записувати в козаки монастирських підданих, про дозвіл ловлі риби) [5, с. 77, 90].

До факультативних ознак складу злочину належать час, місце, спосіб, засіб вчинення злочину. Деякі з них були притаманні досліджуваному нами джерелам права Гетьманщини.

За Литовським Статутом 1588 р. місцем вчинення злочину можна вважати "... в ыменьяхъ кн[я]зьскихъ, паньскихъ и земаьньскихъ такъ духовного, яко и светьского стану ..." (IV, 14), "... у кого што на торгу украль ..." (XIV, 4), "... злодея при лицы в дому своемъ забилъ ..." (XIV, 21); способом – "... оборочаються за намовами зводницъ внивечъ ..." (XIV, 31), "... кгвалтомъ умыслъне наехавшы або нашедьшы ..." (XI, 1), "... злодейскимъ обыча[е]мъ ловлено рыбы ..." (XIV, 27); засобом – "... шабли або якее иное брони достал и ранилъ ..." (I, 9) тощо.

Згідно з гетьманським законодавством часом вчинення злочину можна вважати посягання на особу під час воєнних дій; місцем – спричинення шкоди майну монастирів [5, с. 88, 90, 91], маєтності литовських панів [5, с. 79]; способом – відкритий або таємний продаж горілки тощо.

Деякі ознаки об'єктивної сторони містяться й у нормах звичаєвого права Запорізької Січі. Вважаємо, що злочинними визнавалися такі діяння, як вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, розбій, пияцтво під час військового походу, перелюбство, крадіжка тощо. У формі бездіяльності відомі такі злочини: ухилення від військової служби, нехтування службовими обов'язками тощо. Звичайному праву було відоме поняття злочинного наслідку з огляду на те, що деякі злочини (вбивство, крадіжка, розбій) були караними за наявності злочинних наслідків. З іншого боку, існували злочини, караність яких не залежала від злочинного наслідку: дезертирство, пияцтво під час військового походу. У праці А. Скальковського знаходимо підтвердження того, що у звичайному праві існував причинний зв'язок між діянням і наслідком: "... кулаками и дугою такъ сильно билъ, что тотъ на третій день умер" [7, с. 614-615]. Було окреслено і формальні ознаки: час вчинення злочину – у період ведення війни, під час військових походів; місце – крадіжка з церкви тощо.

Згідно зі Статутом суб'єктом злочину визнавалась особа, яка мала на момент вчинення злочину 16 років. Литовський Статут визначав дію кримінального закону за колом осіб: кримінальній відповідальності підлягав будь-хто у державі, а також іноземці (I, 1).

За гетьманськими універсалами покарання призначались усім мешканцям Гетьманщини: козакам, міщанам, селянам. В універсалі від 28 квітня 1654 р. про збирання податків з іноземних купців зазначено, що відповідно до звичаю вони повинні сплачувати податок Війську Запорозькому, а за небажання здійснювати зазначене підлягають покаранню згідно з покараннями військовими [5, с. 143]. Отже, на нашу думку, іноземці також належали до суб'єктів злочину за правом Гетьманщини.

Звичайське право регулювало відносини виключно між членами Запорізької Січі – запорізь-

кими козаками – і було правом суто корпоративним [8, с. 78]. Тому звичаєві норми Запорізької Січі поширювалися лише на її населення, тобто козаків – представників чоловічої статі. Отже, до кримінальної відповідальності притягалися всі члени товариства Січі. І.М. Грозовський підкреслює, що за звичаєм суб'єктом злочину могла бути особа, що досягла 16-літнього віку [4, с. 51].

Проаналізуємо суб'єктивну сторону за джерелами права Гетьманщини. За Статутом 1588 р. суб'єктивна сторона злочину відображалась терміном «вина». Злочини поділялись на умисні («умысльне») та вчинені через необережність («неумысльне»). Дії вважались умисними за умови розуміння особою того, що вона робить, та наявності бажання це робити. На нашу думку, у Статуті зазначається переважно прямий умисел вчинення злочинів.

У Статуті можна побачити ознаку усвідомлення злочинності діяння: "а через таке оповеданье оног злочынцы або выволаньца хто бы, ведаючи и знаючи, ховаль" (XI,36). Про бажання досягти злочинного результату свідчать: "умысльне наехавшы", "умысльне учынили" тощо.

Для злочинів, вчинених через необережність, найважливішим було внутрішнє ставлення особи до діяння, тобто її необачність, випадковість вчинення, непередбаченість наслідків своїх дій. Про злочини з необережності говорять: "одинъ другому учынили неумысльне" (XI,27), "иныхъ мужобойствахъ неумысльныхъ" (XI,15) тощо. На нашу думку, так законодавець позначав злочинну самовпевненість та недбалість.

Бажання особи вчинити злочин передбачає наявність мотиву та мети. Мотив вказував на ступінь умисності дії злочинця, відсутність мотиву – на ненавмисність дії. Мета іноді була підставою для кваліфікації дії як умисної. Так, вбивство брата чи сестри "в надею имен[ь]я або маетности рухомое" кваліфікувалося як умисне вбивство і каралося стратою (XI, 8).

Дослідивши гетьманські універсали, вважаємо, що в них також проводиться розрізнення форм вини. Про це свідчить таке: "вымыслы якіе непотребные вымышляючи", "вымыслы якіе починити мьли" [9, с. 88, 96] тощо. Зафіксовано також такі ознаки злочину, як бажання досягти злочинного результату і усвідомлення протиправної поведінки.

Що ж стосується звичаєвого права Запорізької Січі, то в історико-правовій науці немає єдиної думки з цього приводу. На думку А. Д-ського, "...что касается вопросов, существовало ли различие въ наказуемости умышленныхъ дьяний и неосторожныхъ ... то за неимьніемъ данныхъ, относящихся къ этимъ вопросамъ, установить какіе либо принципы нть возможности" [10, с. 19]. Іншої думки дотримується І.Й. Бойко, наголошуючи, що "злочини розподілялися на навмисні, необережні та випадкові, хоча чітких термінологічних визначень вказаних форм вини ще не було встановлено" [11, с. 100]. Вважаємо, що поняття суб'єктивної сторони злочину за нормами звичаєвого права, гетьманського законодавства та Литовського Статуту співпадали.

Отже, у кримінальному праві Гетьманщини 1648 – 1657 рр. під злочинном розумілося суспільно небезпечне, протиправне, гріхове діяння, що посягало на інтереси держави, суспільства, особи тощо. У понятті злочину виокремлювали матеріальний та формальний елементи злочину. Норми права передбачали злочини як у формі дії, так і бездіяльності. Розрізняли різні ступені злочинності протиправних дій: зовнішній прояв злочинного наміру, замах та вчинення злочину. Джерела права фіксують причинний зв'язок між діянням та наслідком.

Список використаної літератури:

1. Любченко Д.І. Поняття злочину у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Науковий вісник НАВСУ. – 2006. – № 5. – С. 228-229.
2. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894.
3. Кудін С.В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст.: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.
4. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734 – 1775 рр.): Навч. посіб. – Х., 2000.
5. Універсали Б.Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич; Под. ред. В. Смоля. – К., 1998.
6. Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен, 1951.
7. Скальковский А. Какъ судили и рядили въ Съчи Запорожской // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – Март. – С. 604-621.
8. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80.
9. Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5. – СПб., 1853.
10. Д-ский А. Система карательныхъ меръ в Запорожье // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – № 1. – С. 1-19.
11. Бойко І.Д. Держава і право Гетьманщини: Навч. посіб. – Львів, 2000.

Надійшла до редакції 21.01.2011

